

XIII BUITEN DE TOLSTEEGPOORT

Burger van de stad Utrecht te zijn was in de oude tijd iets zeer voornaams. Men zag tegen de Utrechtse burgers op als een soort edelen, die veel voorrechten hadden: zij mochten vrij jagen in het Sticht, waren vrij van het betalen van tolgeld en mochten alleen voor hun eigen rechtbank geoordeeld worden. Zelfs mocht men hen niet gevangen zetten zonder hen eerst gehoord te hebben. Paus Adriaan VI was er daarom trots op burger van Utrecht te zijn en Willem II, graaf van Holland en rooms-koning, liet zich om diezelfde reden als burger van Utrecht inschrijven.

Om echter de volle voorrechten van het burgerschap te genieten was men verplicht binnen de stadsmuren te wonen. Dit met de bedoeling, dat de stad ten allen tijde, bij gelegenheid van brand, oproer of vijandelijkheden, zich van de hulp der burgers kon verzekeren. Degenen nu, die buiten de poorten, maar nog binnen de stads-vrijheid woonden, werden buitenburgers genoemd. Zij misten vele voorrechten der burgers. Alleen de molenaars maakten een uitzondering. Hun molens stonden buiten de wallen en zij waren de onmisbare hulp der poorters (dat waren de burgers) in de voedselvoorziening. De „Tolstegers” nu behoorden tot de buitenburgers en waren onder hen de voornaamsten. Zij hadden eigen schout en eigen bestuur, dat zitting hield in het logement „den Engel” tegenover de Tolsteegpoort.

In „Buiten Tolsteeg” liggen nu verschillende plaatsen en hebben zich verscheidene gebeurtenissen afgespeeld die vermeldenswaard zijn.

Boven spraken we over de spaanse hulptroepen, die de Ganssteeg in brand hebben gestoken en we vonden onder de huizen ook het Sint Joost Gasthuys.

Dit Sint Joost Gasthuys moet naar veler mening bestaan hebben ter hoogte van de gereformeerde kerk aan de noordzijde der Gansstraat. Het was gesticht in 1377 door de broederschap van pelgrims naar „Zint Yoest”, waarschijnlijk een kapel van Sint Joost ten noorden van

Brussel dat als bedevaartsoord destijds grote bekendheid genoot. De bedoeling van dit Gasthuys was om als nachtverblijf te dienen voor de bedevaartgangers naar Sint Joost te Brussel en misschien ook als een soort tehuis voor daklozen. Sint Joost (Sint Joris, Sint Gregorius) was immers in de middeleeuwen de patroon van liefdadigheidsgestichten, gelijk wij bij voorbeeld in Haarlem vinden het Sint Jorishof of Proveniershuis. „Het Godshuys had vier of vijf bedden voor den lantlopers alleenlicken”¹ vinden we bij een geschiedschrijver.

Het Gasthuys had ook een eigen kapel, een voorrecht, dat veel gasthuizen niet hadden.

Toen de raad van Utrecht een huis voor cholera- en pestlijders zocht, dat gelegen was buiten de stadswallen, werd in 1557 het Sint Joost Gasthuys daartoe ingericht. Als zodanig ging het in 1577 gedeeltelijk in vlammen op, waarna in 1578 het bevel kwam om het geheel af te breken, maar zeven jaar later lagen de ruïnes er nog. In 1586 werden de goederen door de stad „genaast”, toegeëigend. De broederschap zal misschien uitgestorven zijn of mogelijk werden de goederen te slecht beheerd. Reeds in 1538 vinden we daarover klachten aangetekend en bij de broederschapsmaaltijden waar het beheer over de goederen werd besproken, had dan ook wel eens doodslag plaats. ¹ Even voorbij dit Sint Joost Gasthuys ter hoogte van de Kerksteeg moet de Ganssteeg afgesloten zijn geweest door een poort, de Ganspoort. Daarmee was de voorstad Buiten Tolsteeg afgesloten van het platteland. Hier begon immers het open veld waar nog enkele boerderijen lagen zoals wij die nog herkennen in de houtzagerij van E. de Kievit, waar waarschijnlijk ook een houtzaagmolen gestaan heeft en in de Gansstraat no 84 en 141. Dan lag er al van ouds de korenmolen „De Gans”, op de hoek Gansstraat-Laan van Soesberge. Arie Peysel was hierop in 1700 de „molenaar”, die onder den eersten pastoor van Achtertwinstraat kerkmeester was. ² Onmiddellijk daarnaast lag de heerlijkheid Soesberge, nu de ingang van de begraafplaats „Soesberge”.

Tot in het begin van de negentiende eeuw was dus de Gansstraat niet langer dan van de Tolsteegpoort tot aan de Kerksteeg, waar de Ganspoort stond en de „Wijksche wagenweg” begon, die de stad van Wijk met Utrecht verbond. Het eerste gedeelte van de „Wijksche wagenweg” noemde men ook „Covelaarsdijk”, waarover later. Rond 1800 werden hier pas de eerste huizen geplaatst. In 1828 en 1829 werd de heerlijkheid Soesberge aangekocht om als algemene begraafplaats dienst te doen en in 1930 werd pas de wijk der Moerasvogels gebouwd. Van de Tolsteegpoort ging men over de Hoge brug langs de Vaartsche Rijn richting Jutphaas, IJselstein en Vianen. De Hoge Brug (Vaartsche Rijnbrug) is gebouwd in dezelfde tijd waarin men de Tolsteegpoort heeft omgebouwd en haar één toegangspoort ontnam, zoals we reeds vermeldden. De Vaartsche Rijn (Westerkade en Jutphaasscheweg) was de drukke verkeersweg in tegenstelling met de Helling, waarvan men het eerste gedeelte in Oosterkade omdoopte.

Hier kwamen vanzelfsprekend allerhande woningen, zoals onder anderen het Vaartsche Veerhuis dat als wachtkamer voor de verschillende passagiersboten diende en eveneens voor nachtlogies zorgde voor de late reizigers en schippers; want als de „boefklok” had geluid, ten teken dat alle bedelaars en daklozen buiten de stadsmuur moesten verdwijnen (daarom „boef”-klok), gingen de stadspoorten dicht en niemand mocht er meer in of uit. Ging men nu verder, richting Jutphaas, dan werden de huizen zeldzamer: slechts enkele boerderijen, steenbakkerijen en zaagmolens. De overige grond werd gebruikt als warmoezenierstuinen en weiland. In het begin van de negentiende eeuw kwamen achter de Westerkade verschillende woningen en tegen de helft van die eeuw, bij de steeds toenemende bevolking der stad werd hier een hele wijk ineens gebouwd. De namen der straten werden gekozen in verband met de Vaartsche Rijn als Vaartsche straat, Rijnstraat, Lekstraat (de Vaartsche Rijn verbond Utrecht met de Lek), Veerstraat, (Veerhuis), Jeremiestraat (Jeremie, de kastelein in het veerhuis), Covelstraat, (Covelswade). Alleen de naam Bleekstraat blijft mij on-

verklaarbaar, maar is misschien in verband te brengen met een of andere blekerij of wasserij die hier gestaan zal hebben, zoals wij de Kroonsteeg in verband kunnen brengen met de herberg „De Kroon”.

Was de Westerkade een drukke verkeersweg, de Helling was stiller omdat de weg doodliep in een voetpad naar diverse steenbakkerijen. Toch ligt er over de Helling nog steeds iets van eeuwen terug en de spookgeschiedenissen die oude mensen over deze buurt weten te vertellen houden verband met verschillende geschiedkundige gebeurtenissen.

Ten noorden van de Ravensche wetering heeft (volgens een kaart der stadsvrijheid in het archief der stad) het „gerecht” Engelenburg gestaan.³ De lijken dergenen die door de schepenbank waren ter dood veroordeeld, werden er ten toon gesteld „anderen ten afschrik en exempel”. Die „met de koorde” gestraft waren, werden aan de galg in een keten gehangen of op een rad geplaatst en de lichamen der „met swaarde” gedoden eveneens op een rad met het hoofd op een pin er naast. Het gebeurde ook in latere tijden dat men op de lijken voorwerpen plaatste die nog op een bijzondere manier de aard van het misdrijf deden uitkomen. Zo werd er een vrouw, die haar moeder het hoofd had ingeslagen ten toon gesteld met een bijl en ouders die hun kind gedood hadden met een pop.

Het is te begrijpen, dat het geen verkwikkelijke aanblik was, want de lijken bleven daar vele dagen hangen om er ten slotte onder de galg begraven te worden. De omwoners en bezitters van de daar liggende molens hebben dan ook verschillende malen getracht om het „gerecht” te doen verplaatsen, onder anderen na die hevige storm, die Utrecht in 1674 teisterde en ook Engelenburg vernielde. Men diende weer een verzoekschrift in „om Engelenburg te doen transporteeren op een andere plaatse van der supplianten molens ende erven verder afgelegen” ... want „afschouwelijk is het gezicht ende den reuck van de doode half jae heele verrotte misdadigers die men aldaer pleecht aen te hangen ofte ten toon te stellen”.⁴ Aan het verzoekschrift werd niet voldaan en pas na de

grote regeringsomwenteling met de komst der Fransen in 1795 werden er geen lijken meer ten toon gesteld. Vervolgens werd er rond 1700 langs de Vaartsche Rijn, maar stadwaarts een buitenhuis gebouwd in grillige stijl, dat een idee van een rots gaf en waarvan de naam Rotsoord nog is overgebleven. Toen in het begin van de negentiende eeuw deze villa leeg stond heeft een fantast er zijn intrek in genomen. Deze vrijgezel hield zich bezig met natuurkundige proeven waarbij een primitieve electriseermachine een grote rol speelde.

Dit en het bovenstaande heeft waarschijnlijk de stof geleverd voor allerlei fantastische verhalen en geschiedenissen die zich in deze omgeving zouden hebben afgespeeld, wat nog begunstigd werd door de zwerfende Duitsers, die zich om de handel hier aan de Helling vestigden, aangezien zij als vreemdelingen niet in de stad mochten wonen. 's Avonds zongen zij hun volksliedjes aan de waterkant vóór zij zich terugtrokken in hun woonschuiten of in de Stijfselfsteeg waar de kern der duitse kolonie woonde. De Stijfself- en Lakmoessteeg zijn een herinnering aan de lakmoes- en stijfselfabrieken die hier gestaan hebben, waar in 1756 Wijnand Koopman Sr. eigenaar van was.

De Helling werd overigens merendeels bewoond door de arbeiders der steenfabrieken en scheepswerven die hier langs de Vaartsche Rijn lagen. De naam Robert als eigenaar van deze scheepswerven blijft nog steeds in de Sint Martinusparochie voortleven evenals de familienamen van Mol en Blankenheim, die hier hun woonhuizen hadden. Tussen de arbeiderswoningen lagen natuurlijk verschillende kroegjes, zoals „Schipperswelvaren” en het kroegje „Vrouw van Raay” op de hoek van de Stijfselfsteeg en van Mosselman. Hier werd menig maatje voor negen cent gekocht en de vreugde van de dronkenmannen werd door geen azijn- en mosterdfabriek vergald, want ook die was op de Helling te vinden.

Op deze wijze heeft er zich op de Helling heel wat afgespeeld en is deze buurt veel rijker aan gebeurtenissen dan in de boeken daarover staat aangetekend.

Evenals de Helling één gemeenschap vormde en het wel

en wee aan allen bekend was, kan hetzelfde gezegd worden van de Ganssteeg; ze had verschillende stegen, waarvan sommige nu nog een schijnbaar ironische naam dragen gelijk bij voorbeeld de Vredessteeg. De meeste „Tolstegers” weten ook nog van de Vinkenbuurt en de Ark. De namen spreken al voor zich. Vink heeft namelijk in overdrachtelijke zin de betekenis van zwerver en is in tegenstelling met andere vogels klein en gering en zo werd de naam Vinkenbuurt aan straten en woninggroepen gegeven waar de onaanzienlijken woonden.

In de Ark van Noë was alles vertegenwoordigd, vandaar dat men deze kazernewoning in de Ganssteeg „de Ark” noemde. Allerlei slag mensen woonden in deze huizen waaronder ook veel Duitsers, die gelijk hun landgenoten op de Helling, handelden in aarden potten en kruiken. Daarmee trokken zij stad en dorp in.

Dat de „Tolstegers” tot in het begin van de twintigste eeuw een aparte volksgroep uitmaakten van schijnbaar alle stam en natie, want in de oude doopboeken van Sint Martinus vindt men allerlei buitenlandse namen, vooral duitse, is waarschijnlijk te verklaren uit het feit, dat vreemdelingen zich niet binnen de stad mochten vestigen. Kwamen nu mensen de land- en waterwegen af dan vestigden zij zich al gauw voor één van de hoofdingangen der stad. Dit gaf een mengeling van mensen waar gelukzoekers en zwervers de hoofdgroep van uitmaakten. Niet alleen kwam dit tot uiting in hun kleding maar ook in hun taal, die platter en slordiger was dan die der overige Utrechtenaren.

Daarbij kwamen nog de eigenaardigheden van een andere bevolkingsgroep, namelijk de hoveniers, die ruw en hard als hun leven was, dat ook toonden in hun kleding en taal. Op deze wijze heeft Buiten Tolsteeg zich lang van de andere Utrechtenaren onderscheiden.

Bij het verlaten der Ganspoort kwam men bij de heerlijkheid Soesberge. Deze heerlijkheid stond op de plaats waar nu de ingang is van de algemene begraafplaats. In 1828—1830 werden de gronden en de heerlijkheid door de stad aangekocht tot aanleg van een begraafplaats. Deze

begraafplaats lag aanvankelijk geheel buiten de stad in het open veld, maar in de loop der jaren groeide de stad uit en kreeg men huizen aan de Koningsweg en de Covelaarstraat en bij de spoorwegovergang „Klein Amsterdam”. Deze laatste wijk is in aanleg bedoeld geweest voor de bouw van arbeiderswoningen voor het personeel van de Rijnspoorweg, die met het station Lunetten en stopplaats Houtenschepad meer personeel vroeg dan tegenwoordig. De naam „Klein Amsterdam” is waarschijnlijk te zoeken in het feit, dat zich hier langzaam ook mensen vestigden die zich bezig hielden met allerlei „handeltjes” die men in de Jordaan in Amsterdam terugvindt.

Voorbij de eerste algemene begraafplaats splitst zich de weg in Houtensche pad en Koningsweg. Het Houtensche pad dat nu de hoofdweg is naar Houten was oorspronkelijk een onbelangrijk paadje, kortweg Houtensche Zandpad geheten. De Koningsweg welke hier begint, is vanaf het Houtenschepad tot aan de grote nieuwe Rondweg, door koning Lodewijk Napoleon aangelegd en draagt daarom ook de naam Koningsweg. Oorspronkelijk was het de „Covelaarsdijk”, die met een bocht langs een zijtak van de „Oud Wulvensche Wetering” (een gedeelte hiervan is nog over als gracht langs de tweede algemene begraafplaats) de Ganssteeg met „de Wijksche wagenweg” verbond. De genoemde zijtak van de Oud-Wulvensche Wetering waarlangs de Covelaarsdijk liep werd gedempt en verdween totaal onder de Koningsweg, behalve het hierboven vermelde gedeelte, dat als gracht der begraafplaats bleef. De Oud-Wulvensche Wetering zelf liep (stroomopwaarts) vanaf de Kromme Rijn, door de ingang van de Poel (waar nog altijd bomen in liggen) langs Kranenburg naar de Covelaarsbrug, waar de genoemde zijtak zich weer met haar verenigde, en dan verder naar het landgoed van de heerlijkheid „Wulven”. Bij de aanleg van de spoorlijn Lunetten-Maliebaan werd de monding van de Oud-Wulvensche Wetering verlegd. Daartoe werd een gracht gegraven ten oosten van deze spoorbaan van de Kromme

Rijn naar de bedding van het Riviertje, zoals wij thans nog kunnen zien. De oude monding is gebleven in de vorm van een poel waar bomen worden klaar gemaakt voor de houtzagerijen.

De Covelaarsdijk nu die over de tweede algemene begraafplaats liep, splitste zich op het noord-oostelijk punt van deze begraafplaats in: de oude hoofdweg naar Houten, op oude stadskaarten aangeduid als „weg naar Heemstede” en de „Wijksche-Wagenweg”.

Met de aanleg der spoorbanen Utrecht-Arnheim en de forten „Lunetten” is de weg naar Heemstede verdwenen. De Rijndijk die werd aangelegd heeft nog lang als zodanig dienst gedaan totdat het „Houtenschepad” de hoofdweg werd.

Aan de Kromme Rijn vond men eertijds verschillende houtzagerijen. De bomen werden over het water daarheen vervoerd. De molen van Kranenburg heeft ook als houtzaagmolen gediend zoals blijkt uit een besluit van het stadsbestuur, de vijf en twintigste September 1797, waarmee wordt toegestaan „een sloot te graven door het zandpad, langs den Krommen Rhijn loopende, tot aanvoering der houtwaren naar hunne (B. Pleijster en A. Verheem) zaagmolen”. Aan de oostzijde vindt men een steen gemetseld met opschrift „B. Pleijster A.^o 1797”, waaruit men mag opmaken dat hij de bouwer is van deze molen.

De naam Kranenburg heeft de molen gekregen van de naast liggende hofstede. In 1806 sterft Arie Verheem op vijf en zeventigjarige leeftijd als „meerderjarige vrijer”. Mr L. Robert, eigenaar van de scheepstimmerwerven aan de Helling en van enkele molens, werd hierop eigenaar. Zijn zoons verkochten hem aan den vader van den tegenwoordigen eigenaar. ⁶

Gaan we nu verder de „Wijksche Wagenweg” af dan zien we daar thans warmoezeniersvelden en sportterreinen, tot we komen aan het zogenaamde „Markiesche Bosch” tegenover de Mereveldscheweg.

Over deze omgeving zouden nog vele geschiedenissen te verhalen zijn. In de zeventiende eeuw was het hier alles nog bos en moeras (mere(n)veld). Allerlei dieren als wolven, wilde zwijnen en bevers hadden er een waar lustoord. Van tijd tot tijd werd er zelfs nog een wolvenjacht georganiseerd omdat de plaag te groot werd bij voorbeeld in 1646.

Reeds in 1233 werd de heerlijkheid Amelisweerd te Vechten en in 1350 Nieuw-Amelisweerd, toen Groenewoude genaamd, naar den bouwheer Jacob van Groenewoude, gebouwd. Amelisweerd is de naam, dien de bouwheer van de heerlijkheid te Vechten aan dit gebied gaf. Zijn slot bouwde hij op een „waard” (eiland) door de Kromme Rijn gevormd en hij noemde zich met de latijnse naam „Amelius de Insula” of Amelius van de Waard, waaruit Amelisweerd ontstond.

In 1350 werd het grote grondgebied gesplitst en de heer Jacob van Groenewoude bouwde de heerlijkheid Groenewoude (nu Nieuw-Amelisweerd). Talrijk zijn de families die deze bossen gezien hebben en tragisch vaak de gebeurtenissen die zich hier afspeelden.

Zo woonde in Oud-Amelisweerd onder anderen Barend Proeis, die in 1423 burgemeester van Utrecht was en als grijsaard vermoord werd.

De regerende edellieden eigenden zich in die dagen zelfs de rechten der geestelijken toe. Zo was ook Barend Proeis gekomen op het ogenblik dat de verkiezing van een bisschop zou geschieden in het Groot Capittelhuis. Met geweldig slaan op de deur en onder vreselijke bedreigingen en vloeken eiste hij dat allen hun stem zouden geven aan zijn neef.

Deze werd ook benoemd. De gilden kwamen hiertegen in opstand, vooral de „vleeschhouwers” die Barend Proeis vermoordden.

In 1538 woonde hier Johan Renesse, die de hervorming was toegedaan en in 1600 het geslacht Utenhove. Hun geslachtswapen dat in één van de oude ramen van de Nicolaaskerk (nu in het stedelijk museum) prijkt, staat ook nog op het boswachtershuis aan het begin van de oprijlaan. Het is ook tijdens de hervorming dat hier

priesters in het geheim de Mis opdroegen en de sacramenten toedienden.

De drie en twintigste November van het rampjaar 1673 gingen beide heerlijkheden in vlammen op, op bevel van den fransen generaal Luxembourg.

Op het einde van de zeventiende eeuw komt hier te wonen een Marquis de Sint Simon, oud-militair, astroloog en natuurkundige. Onder zijn leiding werd de wildernis herschapen in prachtige bossen met wandelpaden. Talloze soorten bloemen werden hier gezaaid en geplant. De prachtige lanen met sneeuwkllokjes en allerlei verwilderde ongekende planten getuigen van zijn werk. Daarmee heeft hij de naam geschapen die nu nog voortleeft „Het Markiesche Bosch”.

In 1807—1808 woonde op Oud-Amelisweerd koning Lodewijk Napoleon, terwijl zijn hof-officiëren op Nieuw-Amelisweerd hun intrek namen. Koning Lodewijk Napoleon liet de Koningsweg aanleggen, zoals we reeds vermeldden en daar langs bomen planten, zodat wij in de gemeente Bunnik de Koningslaan aantreffen wat vroeger heel zakelijk de Wijksche Wagenweg heette. In 1811 komt het hele gebied bij verkoop aan den jonkheer Paulus W. Bosch van Drakenstein, en in 1835 wordt het verdeeld in Oud- en Nieuw-Amelisweerd gelijk wij het nu nog kennen.

Wanneer men langs de Kromme Rijn van Bunnik naar Utrecht gaat kan men in zijn verbeelding onder die zware beuken en eiken nog „baardige” ridders zien gaan die na het „weispel” elkander met schuimende bokalen roedronken.

Want menigmaal zullen de families der omliggende riddersloten elkander hier ontmoet hebben zoals van het slot Wulven (tussen Houten en Vechten), Rhijnauwen, Hardenbroek en Sterkenburg. In de strijd tegen de burgerij waren ze allen één. Het oude kasteel Rhijnauwen werd bij één van die gelegenheden platgebrand door Utrechts burgers.

In de bocht welke de Kromme Rijn vormt in de richting Utrecht ligt de Kuyl. De daar gelegen boerderijen dragen nog de naam „Grootte”- en „Kleine Kuyl”. In de

middeleeuwen, toen de melaatsheid dé ziekte was, werd de „Kuyl” gebruikt als „melatenhuis”, waar de uitgestotenen een goed onderdak hadden en een dragelijke verzorging ontvingen. Zo ontmoet men op oude kaarten nog den naam van „Ziecker Kuyl”.

Gaat men nu meer stadwaarts langs de Kromme Rijn dan vinden we aan de noordkant van de Rijn het gebied Abstede. De naam zelf „Abstede” d. i. „de stede-plaats van de abdiij”, zegt dat hier voorheen een groot klooster gestaan heeft gelijk wij dat ook weten van Oudwijk. De twee abdijen waren een tijd lang elkanders burens. De abdiij van Sint Servaas zo heette het klooster van adellijke jonkvrouwen in Abstede werd in 1232 reeds overgebracht binnen de stadsmuren (Sint Servaasbolwerk). Onder leiding van monniken, die hun klooster hadden bij de oude Sint Geertekerk buiten de wallen (waar nu Stads- en Academisch Ziekenhuis is) werden in samenwerking met deze zusters het gebied Covelswade en Tolsteeg gecultiveerd. Want zowel „Groot” Covelswade (van Biltstraat tot Kromme Rijn) als „Klein” Covelswade (tussen Kromme Rijn en Vaartsche Rijn) bevatte drassige, lage gronden, „waden” genaamd. Naar de kappen der monniken, dit zijn de „covels”, werden deze gebieden Covelswade genoemd en daarmee werd aangeduid dat de monniken ontginners van deze streken zijn. De weg die het klooster van Abstede verbond met Klein Covelswade en waarlangs de monniken naar hun arbeids-terrein gingen noemde men de Covelaarsdijk, hierboven reeds vermeld. Men had daartoe ook een brug geslagen over de Kromme Rijn waar we nu de grote verkeersbrug aantreffen (bij de Koningsweg).

Met de namen „Kovelaarstraat”, begraafplaats „Covelswade” en „Covelstraat” worden de oude monniken nog geëerd.

Nu wij zojuist vermeldden, dat aan Zuid-Utrecht zoveel lage gronden liggen die bij een hoge waterstand onmiddellijk onderstroomden, toen men de waterstand niet zo goed beheerste door sluizen en dijken, willen we hier een verklaring toevoegen over het ontstaan van de „Kerkweg” die ligt tegenover de Hofstede de Knapschinkel

te Vechten. Door de overstromingen van het Houtenschepad, de weg naar Heemstede en Mereveldscheweg, moesten de bewoners van de Koppel en Wulven hun weg naar de kerk over hogere gronden kiezen en op deze wijze is de naam „Kerkweg” ontstaan. In Oudwijk vindt men zo ook de Nicolaasweg als de kerkweg waarlangs de parochianen van de Sint Nicolaaskerk onder de Bilt ter kerke gingen in de stad, want de Bilt hoorde onder de Sint Nicolaasparochie.

Verantwoording:

¹ Dodt: Archief II, blz. 175.

² Aantekeningen van pastoor Ydama. Parochie-archief Sint Martinus.

³ Jaarboekje: Oud-Utrecht 1930, blz. 93 v.v.

⁴ Archief der stad Utrecht II, no. 986.

⁵ Dr Broers: Wandelingen door Utrecht.

⁶ Jaarboekje: Oud Utrecht 1932, blz. 141.

XIV
WETENSWAARDIGHEDEN DER SINT
MARTINUSPAROCHIE
BINNEN DE TOLSTEEGPOORT

In haar geschiedenis van meer dan tien eeuwen heeft de stad Utrecht haar plaatselijke indelingen meermalen gewijzigd.

In een charter van bisschop Godebald 1127 vinden wij de stad Utrecht verdeeld in: Boveneinde — van de Tolsteegpoort tot de stadsplaats (stadhuisbrug) — en Benedeneinde — van de stadsplaats tot de Weerdpoort —. Boven- en benedenstads hoort men nog in de volksmond.

Daarna werd zij in vieren gedeeld naar de vier poorten en in 1600 vinden wij acht kwartieren met de zonderlinge namen: Oranjestam, Pekstokken, Handvoetboog, Turkyen, Fortuin, Zwarte Knechten, Papenvaandel en Bloedkuil. Onder de franse overheersing werden de wijken genoemd met de letters van het alfabet, Wijk A, B, enz. De Fransen immers wisten geen weg met de voor hen vreemde namen. Om dezelfde reden moesten ook aan de hoeken van de straten de namen van de straten bevestigd worden, zoals wij zulks ook nu nog kennen. De naam Wijk C is tot heden blijven voortleven. De buurten en wijken der stad sloten zich natuurlijker wijze nauw aaneen, kozen zelfs een eigen buurtbestuur met een buurtschout aan het hoofd. In samenwerking met het stadsbestuur zorgde men voor het onderhoud der openbare werken. Zo had iedere buurt de zorg voor de straatreiniging, straatverlichting, brandwacht, nachtwacht, het uitdiepen der grachten, het onderhoud der brandtrappen, werven, schoeiingen, riolen, wedden, putten en openbare pompen. Dit alles noemde men de buurtlasten. Steeds waren er ook te vinden, die zich niet hielden aan de verordeningen en verplichtingen. De buurtschout moest daarop toezicht houden. Bij een ordonnantie van 6 September 1587 werd met kracht bepaald: „dat ieder op verbeurte van zes stuivers, des Zaterdag zijn straat, goot, werf of heul voor zijn erf zou

reinigen, het straatvuil op een hoop zou verzamelen”, dat dan „op der gemeene bueren cost” zou worden weggehaald en buiten de stad gebracht.

Naast de lasten, die zwaar waren, zijn er ook vele vreugden te vermelden, waar allen van genoten. Op het einde van de dag verenigden zich de burenen op de stoepen of op de muurtjes der grachten (toen had men geen balies zoals wij kennen maar alleen lage muurtjes) en naar gelang de leeftijd verkortte men in verschillend spel de tijd. Met de grote kerkelijke feestdagen was het ook feest in de buurt. Op Driekoningen gingen Caspar, Balthasar en Melchior door de buurt. Voor de, door het „Moorke” opgehaalde duiten ging men bij den kaarsenmaker „Conincxkeerskens” halen om die op straat te verspringen. Vastenavond ging niet onopgemerkt voorbij. Met de eerste Mei geschiedde het „planten van Meyen”. Op Sint Maarten werden er grote vuren gemaakt zoals in vele plaatsen van Nederland nu nog plaats vindt. Jong en oud dansten dan om de brandstapel onder het zingen van:

„Stookt vyer, maakt vyer,
Sinte Merten komt hier,
Mit zyn bloote ermen,
hi zou hem geerne wermen.”

Ook werd toen reeds het oude jaar uitgeschoten. Het glanspunt der buurtvermaken waren de gemeenschappelijke buurmaaltijden die men van tijd tot tijd hield. Zulk een dag noemde men teerdag. In een herberg of in het huis van den schout kwamen allen bijeen, waar gezorgd was voor een maaltijd die soms meer dan één dag duurde. De onkosten werden gedekt door de buurtkas die door boeten, entree-gelden der nieuwe burenen, collecten, legaten en ten slotte door het pannekoekengeld weer werd gevuld.

Met de tijd zijn deze gebruiken verdwenen, ofschoon in de buurtverenigingsfeesten diezelfde geest is blijven hangen. Ook de burenplichten bij sterfgevallen zijn een overblijfsel van die dagen.

Van deze stadsverdeling stonden de gildenkwartieren

steeds geheel onafhankelijk. De gilden waren economische verenigingen waarin handwerkers van éénzelfde ambacht zich aanéensloten om elkaar te steunen in het uitoefenen van hun bedrijf, in vakbekwaamheid, in het tegengaan van oneerlijke concurrentie, in alles wat voor het bedrijfsleven van die dagen bevorderlijk was. En daarnaast hielpen zij elkander in hun levensbestaan volgens de christelijke naastenliefde. Om deze reden gingen ze bij elkander wonen en vormden op deze wijze de gildenkwartieren. In de thans bestaande Sint Martinusparochie waren de volgende kwartieren te vinden: der schutters, bijlhouwers, mandenmakers, smeden en schuitemakers.

De macht der gildebroeders, die de statuten der gilden opmaakten, werd mettertijd steeds groter en beheerste het gehele bedrijfsleven van die dagen en sloeg ook over op de stadsbesturen. In 1304 kregen de gilden hier in Utrecht de macht in handen, waardoor men een volksregering kreeg in plaats van die der machtige edellieden. Toch verkeerden de gilden niet altijd in overeenstemming met de stadsregering; meermalen werd deze met geweld afgezet en soms verbannen, maar op haar beurt bedwong de regering weer de gilden door hun rechten te verkorten of door hen op te heffen. Als voorbeeld moge gelden de afschaffing van het „vleeschhouwersgilde” in 1432 tijdens het Utrechts-schisma (1423-1450). Berent Proeys eiste in een brutaal optreden bij de verkiezing van den nieuwen bisschop, Rudolf van Diepholt, proost van Osnabrück, als opvolger, waarom de „vleeschhouwers” hem vermoordden, zoals we in de vorige bladzijden reeds vermeld hebben. Paus Martinus V benoemde echter in 1425 Zweder van Kuilenburg, den domproost, als nieuwen bisschop. Bij zijn inkomst in de stad gedroegen de „vleeschhouwers” zich weer oproerig. Dit waren de twee hoofdargumenten van de afschaffing der „vleeschhouwers” als gilde. Het brouwersgilde kwam daarvoor in de plaats.

Namen de gilden gedurende de middeleeuwen een voorname plaats in wat het stadsbestuur betreft, vanaf het

ogenblik dat Karel V het burgerlijk bestuur overnam is het met de gildeninvloed op het stedelijk bestuur ook gedaan. Als bedrijfscorporaties blijven ze nog lang bestaan maar het opkomend kapitalisme zal ook dat doen verloren gaan.

In verschillende straatnamen en wijken zijn echter oude herinneringen van het gildenwezen blijven hangen. We zullen dit voor de Sint Martinusparochie nagaan.

Bij de Tolsteegpoort vinden wij achter het bolwerk Mannenburg, de Doelen met de Schuttersstraat. Hier was eertijds de loop- of oefenplaats der schutters. Zij vormden een afzonderlijk gilde dat niets gemeen had met de ambachtscorporaties. Hoewel de overige gilden ook gewapend moesten uittrekken wanneer de stad hen opriep, hadden de schutters als eerste plicht de stad te bewaken en te verdedigen. Zij waren beroepsmilitairen die echter geen bezoldiging genoten maar verschillende bezittingen hadden waarvan zij leefden. Bovendien ontvingen zij van den bisschop en de raad der stad een jaarlijkse bijdrage en andere tractaties bij verschillende gelegenheden zoals bij het „papegaai-schieten” en bij de verdeling van de oorlogsbuit.

Daar waren nog al gegadigden voor dit gilde, zodat hun aantal leden van stadswege werd vastgesteld. In 1408 mochten er vier honderd, in 1460 drie honderd leden zijn. Wel nam men er allerlei vrijbuiters bij die alleen maar van krijgsbuit leefden of zo nu en dan op roof uitgingen door strooptochten rond andere steden als Amsterdam en Amersfoort. Men noemde hen compagnie's waaruit later in de militaire wereld het woord „compagnie” ontstond. ¹

Het schuttersgilde had zijn jaarfeest rond Pinksteren waarbij het papegaai-schieten het hoogtepunt was. Na de Mis in de Sint Nicolaaskerk — het gilde had hier een eigen altaar — trok men in plechtige optocht naar de schuttersdoelen, die door de doelknecht met vlaggen, wimpels en blazoenen waren versierd. De optocht werd voorafgegaan door officieel aangestelde stadspijpers. In 1443 waren dat: „Harmijn Trompet, Roell van der Poel,

Jacob de Paep en de Gerrit Henricsoen, die Pipere..” ² Dan volgden de schutters in hun wapenrok of „paluze” met ijzeren halskraag, stalen stormhoed of „scutscovel” en hand- of voetboog, sommigen zelfs met pieken of hellebaarden. Vervolgens zag men de genodigden en toeschouwers. Onder de genodigden die ook meedeeden, waren steeds de kerkvorsten. Van stadswege werd hun een scutscovel gebracht als uitnodiging om mee te doen aan die ontspanning. Zelfs als de bisschop te Wijk bij Duurstede vertoefde op zijn buitenverblijf reisde men daarheen zoals blijkt uit verschillende kameraarsrekeningen onder anderen in 1462: „Doe men de papegaay scieten soude, waren die homans van der scutten tot Wijk gereist om onse heer te bidden alhier te comen om die papegaay te helpen scieten.”

In 1517 werd ook bisschop Filips van Utrecht uitgenodigd, maar deze kon niet op de uitnodiging ingaan, „wegen jicht aen dewelcke bij was laboreerende”.

Kwam men nu in de Doelen dan begon het schieten naar de papegaai, een houten of lederen vogel op een hoge stang geplaatst. Dit „doel” wit gaf de naam Doelen. Degene, die den vogel afschoot was „koning”. Trof hij drie jaren achtereen den vogel dan werd hij zelfs „keizer”, met de ere- en voorrechten daaraan verbonden. Zo mocht hij het feestmaal dat er op volgde bekostigen. Na het schieten ging men immers in blijde optocht naar de brouwerij „de Booch”, die juist daarom „de Booch” werd genoemd, omdat de schutters hier hun „teerdag” hielden.

De bisschop en de monniken van het Nicolaasklooster waren ook hier aanwezig waar men lustig de bierkroes rond liet gaan.

Met de hervorming is het papegaai-schieten in Noord-Nederland verdwenen, terwijl het in Zuid-Nederland en België is blijven voortleven met de schutterijen die daar nu nog bestaan als volksvermaak.

„In 't jaar 1589, den 14 May, het eerwaarde Coetus in 't Grietemer ambt gehouden, vier gedeputeerden uit haar naar de heeren beambten te Grietziel om het papegaay-schieten af te schaffen, 't welck hier te land zeer gemeen

was, als uit het heidendom oorspronkelijk, ter veragtinge des H. Geestes. Weshalve het christelijk verzoek des Eerwaarden Coetus door de overigheid ook wierde goed gekeurd, zoodat dit zondig gebruik wierde geheel afgeschaft volgens dit protocol.” ³

In de placcaatboeken werden nog meer malen zulke verboden uitgevaardigd en zo is hier het papegaai-schieten verdwenen.

De thans bestaande Schuttersstraat was vroeger bekend onder de naam van Schuttersdoelen, naar het gebouw dat er bij stond en als herberg gebruikt werd tot 1841. Het had een grote tuin waarin de schuttersfeesten gehouden werden. In 1841 werd het bovengenoemde gebouw afgebroken en werd de straat aangelegd met aan beide zijden zes woningen.

De Nauwe Doelen kreeg haar aanzien tussen 1570 en 1598 toen zij met een poort aan de zuidzijde werd afgesloten.

De Wijde Doelen werd van stadswege in 1543 aangelegd. Vroeger werd zij genoemd de „straet after sunter Claes”, of „strate tusschen sunter Claes ende Tollesteghepoerte”. Het was een smalle weg die de Nieuwstraat en Tolsteegpoort verbond. In 1543 moest deze weg verbreed worden „omme met wagen ende peerden te beriden ende te gebruycken.”

Tegenover de Wijde Doelen zien wij aan de andere kant van de Oude Gracht de Bijlhouwersstraat. Dit is het gildekwartier geweest der bijlhouwers of timmerlieden, die een hoofdgilde vormden, waar andere gilden waren ondergebracht als de kistenmakers en kuipers. De bijlhouwers hadden hun eigen altaar in de Sint Geertekerk, waar zij hun plechtigheden vierden. De inventaris van het kerkgoed geeft de rijkdom van het gilde weer. In 1513 staat dit beschreven als „kleynoten” van het gilde. „Item een casufel van Guldelaken mitte stoel, manipel ende alff ende amict. Item nog een casufel van rood damast met sijn toebehoren, noch een dagelijx casufel met sijn toebehoren.. Een missael in stoff geschreeven

noch een missael Geprent, noch twee laken ende twee dweelen op 't Outaer, Item noch drie groote kandelaers en eenen platte kandelaer dagelijx te besigen. Item eenen schoonen Kelk, item een silveren paes, noch twee silveren pullen, item een pel van swart Fluweel met sijn toebehoren alse ses gulden stuccke ende met haer silveren hoeken, noch een Outaerkleed van Fluweel met Vier Gulden Sterren, item een silveren Bul, item een outaerkleed, daer Maria en Joseph in staet."

Aan de bijhouwers was de Toltoren toevertrouwd en deze werd daarom in de volksmond Bijlhouwerstoren genoemd. De bewaking van deze toren was één der voornaamste posten, want nergens bestond er meer gevaar van vijanden dan van de zuidkant der stad. De Tolsteegpoort was niet voor niets zo zwaar versterkt. Dag en nacht moest een wacht de toren betrekken. Boven op de toren was daartoe een klein huisje gebouwd. In de zeventiende eeuw verloren echter alle torens en wallen hun betekenis. Door het ontstaan der grote staten verdwenen de kleinere oorlogen tussen naburige staatjes, steden en graven, gelijk bij voorbeeld de Utrechtse oorlog (1481—1485) waarin bisschop David van Bourgondië tegen zijn residentiestad Utrecht optrok en als een verslagen veldheer op een mestkar naar Amersfoort terug ging, terwijl zijn ruitershoofdman, Jan van Schaffelaar, van de toren van Barneveld sprong om zijn manschappen te redden.

Met het verdwijnen van dergelijke oorlogstonelen verdween ook de betekenis van de Bijlhouwerstoren die omgebouwd werd tot een Pelmolen, waarvan wij slechts de naam Pelmolenweg hebben overgehouden, daar de molen in 1875 plaats moest maken voor het fysisch laboratorium dat in 1926 nog aanzienlijk werd uitgebreid.

Langs de werf aan de Oude Gracht en „in 't Twijnstraat” vond men eertijds het kwartier der mandenmakers. De twijgen en tenen daarvoor gebruikt, heeft zeer waarschijnlijk de naam Twij-, Twije-, Twijnstraat doen ontstaan. Men kan immers geen spoor ontdekken van

linnen-weverijen of garen-twijnders, waarvan sommigen de naam „Twijn”straat menen te moeten afleiden.

„'t Twijnstraat” is een van de meest bekende straten in de oude stad Utrecht. Hier was men vaak getuige van de meest uiteenlopende tonelen. Het Raadsdagboek verhaalt ons:

„Die Heer van IJsselstein mit zijnen zoon Jonck Floris enz. deden enen aanval op die Stadt des morgens tuschen 7 ende 8 uren, ende hadden die Tollestegepoort in gegregen ende die knechten hadden begrepen die Twijstraet en after Twijstraet comende thalver straten en worden weder uit terug geslagen bij de graciën Gods, mit werender hant van ons en borgeren.”

Dat was op Paasavond 1491. De soldaten hadden zich verkleed als boeren om zo in de stad te komen, maar in 't Twijnstraat ontstond een scherp gevecht waarbij doden vielen en gevangenen gemaakt werden. Zulk een poging om de stad te overweldigen bezorgde een onrustige Pasen. Meer prettig en vrolijker ging het er in 't Twijnstraat toe in Mei 1495. De gehele straat was met een garen net overdekt en doorvlochten met Meitakken. Bisschop Frederik van Baden werd onder die geurige bloemenhemel de stad binnengeleid. Zo werd door 't Twijnstraat menig vorst ingehaald of uitgeleide gedaan, terwijl er echter ook menige treurige stoet doortrok naar de gevangenis onder de torens van de Tolsteegpoort of naar het gerecht Engelenburg aan de Vaartse Rijn.

De Nauwe- en Wijde Watersteeg waren doorgangen tot de werf waar men de schepen loste. Het vervoer van de goederen geschiedde langs deze stegen. Bovendien dienden ze voor het aanvoeren van water bij brand, wat vooral van de Rondpoort moet gezegd worden tegenover de Nicolaasstraat, immers tegenover alle voormalige straten of stegen, vindt men nog de brandtrappen die voeren naar de Gracht. Hierdoor had men bij brand in de straten en wijken een rechte weg naar de waterkant.

Ging men nu verder de Oude Gracht af, van de „Vol-

raedsbrug” („Volraedshuis”) of Vollersbrug tot aan het Regulierklooster, dan kwam men in het kwartier der schuitenmakers. Dit was ook een voornaam gilde, aangezien de „schuit” lang het voornaamste vervoermiddel was zowel voor mensen als goederen. In dit gildekwartier lag het huis Croydewagen (Kruiwagen), in 1402 Brandas geheeten (Brandstraat) en later „Paus Arien”. Hier zou de nederlandse paus Adriaan VI geboren zijn, als zoon van Floris Boeiens, schuitenmaker en houtkoper. Thans staat daar nu de Paus-Adriaanschool.

Tussen de huizen van het schuitenmakersgilde lagen verschillende bierbrouwerijen aan de Oude Gracht zoals de „Drie Keteltjes”, tussen de Geertebrug en Vollersbrug en de brouwerij „de Boog”.

Vooraf deze laatste brouwerij is bekend in onze parochie.

In de Smeestraat was het smidsgilde gekwartierd. Hieronder werden verstaan de goud-, zilver- en ijzersmeden. Zij woonden allen in deze omgeving, wat is op te maken uit de namen Smeestraat, Zilversteeg (zilvermeden), Gortsteeg (Goudsteeg) en Eligensteeg (naar den heiligen Eligius of Sint Eloy, den patroon der smeden). Ook de Heribertustoren werd aan het smidsgilde ter bewaking toevertrouwd, omdat zijn leden het dichtsbij woonden en zo ontving deze de naam Smeetoren gelijk we dat ook zagen van de Bijlhouwerstoren. De Smeetoren was gebouwd als uitkijkpost voor het westen door bisschop Heribertus, zoals eertijds op de fundatiesteen boven de poort naar de waterkant stond te lezen:

„In het jaar des Heeren 1145, het 7e der Regeering van Koning Coenraad en het 6e van Bisschop Heribertus is dit werk door den stadsvoogd Alferus gemaakt tot bescherming zijner burgers en ter eere der stad Utrecht. Amen.”

En in een nieuwe steen er boven stond:

„En hernieuwd ten tijde van Karel V op bevel van Teremundanus, die gouverneur van de stad was in 1529.” Teremundanus is Jan van der Monde, Heer van Bourgnyval.

Bij het bezoek aan Utrecht, waarvan wij reeds melding maakten, heeft Karel V ook de Smeetoren bezocht en hem vereerd met zijn wapen.

Vandaar dat men een eeuw terug bij de Smeetoren een fabriek kon vinden, de Keizerspoort met een steeg „Keizerssteegh” geheeten. ⁴

De Smeetoren werd op 16 Mei 1642 toen hij had afgedaan voor oorlogsdoeleinden ingericht voor astronomische waarnemingen. In het Raadsdagboek vinden wij immers op die dag aangetekend:

„Is goedgevonden dat men in plaats van den toorn op Hasenborch totte astronomische speculatiën sal accomodeeren de Smeetoorn.”

Later zal dit weer overgebracht worden naar Zonnenburg toen de Smeetoren verdween in het begin der negentiende eeuw.

Ht smedengilde was een belangrijk gilde. Men had de werktuigmakers en zwaardvegers, de wapensmeden en grofsmeden, ieder met eigen tak van het smidsbedrijf. Talrijk zijn de merkwaardige overblijfselen, zeer uiteenlopend van aard, welke getuigen van fijne smeedkunst. Het Sint Eligius Gasthuis, waarvan we pas in 1446 horen spreken, is naar alle waarschijnlijkheid door het smedengilde gesticht. Er bestaat echter geen oorkonde meer van. De naam doet het echter vermoeden en eveneens het feit dat in 1530 „de huysmeesters ende gemeene broeders van den Smee-ambachte bewaerders van Sinte oyen-gasthuis” zijn, ⁵ en dat het gilde dit gesticht onderhield „voor haren armen vrouwen ende mannen uyt haer natie alleenlijcken.” ⁶

Het Sint Loyen Gasthuis staat nog in de Boterstraat. Het behoorde onder de Buurkerk vanwaar ook een gildebord der smeden afkomstig is uit het jaar 1669 (stedelijk museum). Het volgende staat er op te lezen:

„Wat heeft der SMEEDEN const, op welgegronden
[gronden,
En juist gepaste Maet, al vonden uytgevonden,
Ten goeden van den Mensch; Besie den VINGER-
[HOED,

Hoe noodigh is hij 't Volck, dat NAELDEN bruycken
[moet.

Wie kan de wonderhey, na 't Wonder — eijsch
[bepalen,

Wanneer hij door een POMP, ziet 't waeter haelen.
Hoe kon men nu ter tijd, den Vijand wederstaan,
Zoo VIJERSLOT en MUSQUET, wierd uit 't land
[gedaen;

Was 't HARNAS en het SWEERD, niet in gebruyk
[gebleven,

Wij waeren overlanch den Vijand opgegeeven.
Het snijdend MES, den mensch geen kleyn gemack
[bereid,

Het KOOPER en het TIN, heeft ook zijn nuttigheyd.
Wat goederen konden sijn bewaert voor diefsche guyten,
Indien men door het SLOT, die schelmen niet hield
[buyten;

In 't kort, daer leeft geen Mensch, in groot of kleyn
[bezit,

Die niet en heeft van doen, de conste van den SMIT;
Maer wijl wij sprecken in 't kort van 't Gild der
[Smeeden,

Zoo laet ons verder gaen, en nog wat hooger treden;
SMEED nimmer leuzen, die de Siele sterven doet,
SMEED nimmer booze Lust, ten brand van 't Gemoedt,
SMEED nimmer eenig Quaet, en soo het mogh
[ontfonken,

Soo lescht in alle haest, die kanckerige vonken;
Maer smeed inteedendeel, in aller deelen uyt,
Al wat er eerlijck is, en liefelijck en wel luyd;
En soo ghij dat betraght, benevens God te vreesen,
Gij sult in waere dood, een dapper Aenbeelt weesen;
Waer op, indien de Wind der plagen Jobs een buyd
Den Hamer van den Straf met maght te rugge stuyt.

Wils en Heemert, bey als Deken,
Lofvelt die de Bus bewaert
Hebben 't Bord hier opgesteken
Met een Wensch van 't Gilds Welvaert.”

Naast de verschillende gildekwartieren die eertijds in het parochiegebied van Sint Martinus lagen, waren er in die dagen nog verschillende kloosters, stichtingen en gasthuizen. Wij noemden reeds het Sint Joost Gasthuis in de Gansstraat.

In de Smeestraat ligt nog het Bartholomaei Gasthuis. In 1367 werd het door een onbekenden Utrechenaar daar gesticht en toegewijd aan de heilige Apollonia, opdat „men daer des snachts die gaende ende coemende pelgrums ofte andere arme personen voor een nacht ofte twee herberge, vuer ende licht om Goodts wille verleende”.

In 1378 nam Willem van Abcoude het onder zijn bescherming, veranderde de naam in Bartholomaeus Gasthuis en stichtte in 1407 een broederschap met de bepaling dat men daar voortaan „allendighe sieke menschen in den gasthuse liggende houden ende hem haer nootdrofte” gegeven zouden worden. Langzaam werd het een stichting voor oude mannen en vrouwen, zoals wij het nog kennen.

Het is goed, hier even op te merken dat men onder gasthuis niet altijd een ziekenhuis heeft te verstaan. Gasthuis duidde in de middeleeuwen een plaats aan waar om Gods wil de gastvrijheid beoefend werd en waar den vreemdeling uit vrome liefde onderdak verleend werd.

In de Nicolaasstraat vinden we vervolgens nog enkele kloosters en gestichten die eertijds onder de Sint Nicolaasparochie vielen, maar thans liggen in of grenzen aan de Sint Martinusparochie.

Het zijn de twee Sint Nicolaaskloosters bij de Sint Nicolaaskerk. Het eerste en meest bekende is het tegenwoordige „Tehuis voor Ouden van dagen”, in 1337 gesticht door den Weleerwaarden Heer Henricus Stove. In de fundatie-brief wordt de plaats omschreven: „eynde Hofstede gelegen aan de muren van Nicolaaskerckhof nevens dat Westeynde van dien kerckhove tusschen de hofstede der twee parochie papen der kercken van der Sint Nicolaes voorseyt”. ⁷

Het was bedoeld voor „goede Joncfrouwen die Gode

dienen willen", die genoemd werden zusters van de derde orde van den heiligen Franciscus. Het zware en geslotene van dit middeleeuws klooster is nog streng bewaard gebleven evenals de oude kloosterhof binnen de poort. In 1602 en 1612 tijdens de hervorming en onder Margaretha van Winterswijk, de laatste zuster-overste, werd het respectievelijk ingericht tot werkhuis en tuchthuis, waar men de „verbetering des harten" zocht door „des arbeyt heyilige slagen" en als tuchthuis „een plaats was van straffe en niet van recreatie" (zie daarvoor de gevelsteen). In 1898 werd het ingericht tot Oude mannen- en vrouwenhuis, zoals wij het nu kennen.

In 1528 is er echter een tweede Sint Nicolaasklooster gesticht door de paters carmeliëten. Deze hadden hun klooster op het Catharijneveld waar het Sint Agatha Gasthuis had gestaan. Toen Karel V in 1528 het kasteel Vreeburg liet bouwen moesten de carmeliëten hun klooster verlaten. ⁸ Hij schonk hun zeven duizend gulden waarmee zij een nieuw klooster konden bouwen bij de Sint Nicolaaskerk waarvan zij ook de bediening opgedragen kregen. Het klooster dat zij bouwden is gesticht op de plaats waar de pastorie stond van hun voorgangers en die, zoals het bovengenoemd klooster, stond tegen de muur van het Nicolaaskerkhof. ⁹

Bij de beeldstormerij in 1566 werd ook dit klooster geplunderd. In 1570 werden de carmeliëten verjaagd evenals alle andere geestelijken. Het klooster werd veranderd in een weverswerkplaats ¹⁰ en later is het op veler wens afgebroken om de stenen te gebruiken aan de nieuwe stadsmuur daar men gebrek aan stenen had. ¹¹ In de volgende eeuwen zijn de burgerwoningen gekomen ten noorden van het Tehuis voor Ouden van dagen.

Naast deze twee kloosters die wij in de zestiende eeuw bij het Nicolaas Kerkhof aantreffen is er nog een derde, het klooster van Sint Agnes, meer bekend als Agnieten convent. Het convent behoorde aan begijnen die leefden naar de regel der kanunnikessen van Sint Augustinus. In 1420 vinden wij hen reeds „aan Sinte Nyklaes kerckhof

after 't koor" waar zij als „de gemeene zusteren van Sinte Agnyeten" haar leven sleten.

Door verschillende schenkingen werd het grondgebied steeds groter, zodat het zich mettertijd uitstreckte tot aan het Servaeshek aan de Nieuwe Gracht. De tegenwoordige Agnietenstraat, met de vrije huisjes van de Pallaesstichting, de Beyerskameren aan de Lange Nieuwstraat en de fundatie van Renswoude naast het centraal museum was in die dagen het kloosterhof van het Agnietenconvent. Het klooster zelf stond op het terrein tussen de tegenwoordige Agnietenstraat en Stadswal. Met verschillende verbouwingen doet het klooster thans dienst als centraal museum.

De kapel van dit klooster (naast de ingang van het museum) is zeer merkwaardig, als voorbeeld van een dubbelkerk, waarvan wij in Nederland maar enkele kunnen vinden onder anderen in Harderwijk. Het eigenaardige bestaat hierin dat dergelijke kerken een verdieping hebben, bestemd voor de kloosterlingen, die van hieruit de diensten aan hetzelfde altaar konden volgen als de gelovigen beneden. Men had dus een gemeenschappelijk altaar waarop allen konden zien, maar de gelovigen konden de kloosterlingen niet zien terwijl ook de kloosterlingen de gelovigen niet konden waarnemen. De zusters in dit convent hebben ook steeds in grote afzondering geleefd. De Agnietenkapel is gebouwd tussen 1512 en 1516. De benedenverdieping heeft lage zuilen met gewelven. Met de hervorming werd het convent weer een begijnhuis onder toezicht van een rentmeester.

De uitgestrekte kloostergrond werd gedeeltelijk verkocht voor bebouwing. Zo kwamen door testamentaire beschikking in 1651 de woningen van Pallaesstichting in de Agnietenstraat, zoals het opschrift zegt:

„Maria van Pallaes, door liefde Gods gedreven
Heeft, doen sij weduwe was van d'Heere Schroyestein
Dees' cameran gesticht eenigh onderhout gegeven
niet achtenswerels gonst maer Plaets in chemels Heyn."
Boven de deurposten staan de wapenschildjes van Pallaes en Schroyestein. In 1597 waren reeds de Beyerskameren gesticht: „Door Adriaan Beyer en zijn huysvrouw Alet,

Jansdogter zijn deze woningen gefondeert." In het tweede huisje van de hoek in de Lange Nieuwstraat is pastoor Werden overleden zoals wij reeds verhaald hebben.

Deze woningen werden gesticht als vrij-woningen voor ouden van dagen. De huizen aan de Wulpstraat bij de Oosterkade zijn een uitbreiding van deze stichtingen. In 1664 schijnen de begijnen uit het Agnietenconvent verdwenen te zijn want in dat jaar werd de grote zaal van het klooster afgestaan aan het schildersgilde, terwijl het kleermakersgilde er ook een lokaal kreeg. Daarna kwamen er in de loop der tijden de meest vreemde industrieën in: onder anderen Anna Grosen, „coopvrouw tot Amsterdam", oefende er een zijdespinnerij uit waar ongeveer honderd personen werk vonden (1652). Jean de la Cam had er een kristalfabriek in 1668.

In 1674 neemt de stad het weer aan zich voor onvermogende ambachtsleerlingen. Zij kregen er huisvesting en werden er op stadskosten opgevoed, en men kreeg het Ambachts Kindertehuis.

Voor de verstandigste jongens uit dit huis stichtte in 1756 „der Duisten laatste telg, Renswoudes edle vrouw" een afzonderlijk tehuis en werd het vorstelijk gebouw der fundatie van Renswoude opgetrokken naast het klooster.

In 1810 werd het klooster een kazerne en werden alle leerlingen van het Ambachts Kindertehuis in het gebouw der fundatie van Renswoude ondergebracht, wat sindsdien het Ambachts Kindertehuis werd genoemd. Terwijl nu de soldaten hier gehuisvest waren verschenen er in de tuin van het klooster en rond de Sint Nicolaaskerk verschillende stalgebouwen en militaire opslagplaatsen die wij er nu nog vinden.

Voordat het centraal museum hier gevestigd werd in 1921, heeft het gebouw ook nog gediend als openbare school. De meest uiteenlopende bestemmingen heeft dit klooster dus gekend. ¹²

Als overbuur had dit convent in de vijftiende eeuw het Willem Arntsz(oon)-huis, het Dolhuis of het geneeskundig gesticht voor krankzinnigen. In 1461 werd het

gesticht door Willem Arntszoon na zijn bedevaartstocht naar het heilige Land. In de stichtingsbrief lezen wij: „Soe ist, dat die brueders (van Sinte Barbaren ende Sinte Bartholomaeus gasthusen) op die goetheyt Gods eendrachtelic overcomen zijn ende tot zijnze godlike eren een huus daertoe begrijpen, alsoe dat nu ghelegen is bij sunte Nicolaas kerckhof te Utrecht an den Brenck, ende dat te timmeren ende te fundeeren in der alrebesten formen tot behoef ende tot profijt der armen, ellendighen, dollen ende rasende menschen.”¹³

Reeds in 1457 en 1458 kocht Herman de Veer het „drievierendeels” van een huis aldaar. Door verschillende schenkingen en de gift van Willem Arntsz ontstond dus het krankzinnigengesticht. Gedurende eeuwen is hier veel leed geleden, want tot in de vorige eeuw liet de behandeling dezer mensen alles te wensen over. Als het kermis was op het Klaaskerkhof dan was één der attracties het „Dolhuis” waar men tegen een geringe betaling de ongelukkigen in kooien mocht zien. Het baldadige publiek vermaakte zich dan met die stakkers; ook op de tweede Paasdag had men toegang en vermaakte zich zó dat men sprak van „Paaschdol”.

Professor Schroeder van der Kolk nam in 1859 de hervorming der inrichting ter hand. Dikwijls is het gesticht uitgebreid totdat het werd zoals wij het nu kennen.¹⁴

De vier boven genoemde inrichtingen stonden om het Nicolaas Kerkhof. Het woord „kerkhof” heeft bij ons een andere betekenis dan in die dagen. Toen was het de tuin, de hof ener kerk. Het was niet noodzakelijk dat daar doden begraven werden, ofschoon dat mettertijd gebeurde gelijk op alle kerkhoven der vier parochies te Utrecht: de Buur-, Sint Jacobs-, Sint Nicolaas- en Sint Gertrudiskerk. Ook elders geschiedde dat en zo ontstond ons huidig begrip van kerkhof: een tuin waar doden begraven worden.¹⁵

De Sint Nicolaaskerk werd rond 1150 gebouwd als tweede parochiekerk van de stad. Het kerkgebouw dat wij nu kennen is vele malen verbouwd. Het tweebeukig

dwarspad is in gothische stijl in de vijftiende eeuw opgetrokken. De torens zijn romaans en de zuidelijke toren is later iets hoger opgetrokken. De kerk is in verschillende handen geweest. In de dertiende eeuw was zij tijdelijk in het bezit van de duitse orde. In 1528 gaf Karel V in overleg met den bisschop van Utrecht en met toestemming van paus Clemens VII haar aan de carmeliëten, die hier toen ook het carmeliëtenklooster stichtten zoals we zeiden. En na tweemaal de woede van de beeldenstorm meegemaakt te hebben, ging de kerk in 1579 over aan de hervormden, die haar nu nog in bezit hebben.

In de beschrijving van de parochiegeschiedenis hebben wij reeds gezegd, dat in de Sint Nicolaaskerk verschillende pastoors van achter het Twijnstraat begraven liggen. Gezien de kerkelijke toestand van die dagen moet ons dat niet verwonderen. De katholieken hadden geen eigen begraafplaats, zij mochten niet eens samenkomsten houden. De katholieken werden daar dan zonder ceremoniën begraven.

Tegen de westgevel van de Sint Nicolaaskerk staan zes vrije woningen. Ze zijn daar gebouwd in 1756. Van te voren had de stichting ze ergens anders laten bouwen want in het opschrift staat dat ze reeds in 1652 gesticht waren: „uyt liefde puur, door loutre charitaat, tot bijstand van de liën, om Gods wil anders niet.” door mr Jan van Gronsveldt.

Gaan wij nu naar het Geertekerkhof dan kunnen we nog de oude pomp zien die daar reeds eeuwen staat. Deze pomp stond buiten het muurtje dat het Geertekerkhof gelijk alle andere kerkhoven omringde tot wering van de loslopende varkens.

Deze pomp is een van de oude Utrechtse waterputten¹⁶ gelijk ook de put op de Mariaplaats, achter de wal bij de Slijpmolen (in de tuin van de Sint Martinuspastorie) en in 't Twijnstraat. Het waren brand- en drinkwaterputten. Het drinkwater van Utrecht werd gerekend tot het zuiverste. Bekend is bij voorbeeld dat koning Lode-

wijk in zijn residentie 's-Gravenhage, Utrechts drinkwater moest hebben, namelijk uit de pomp van de oude Sint Paulusabdij (het Gerechtshof).

In 1808 woonde in Amsterdam C. F. Schmidt, huisonderwijzer, tapper en lampenmaker, die toen ook het beroep van waterverkoper uitoefende. Hij maakte reclame, dat er per nachtschuit iedere morgen vers water uit Utrecht aangevoerd werd en per kruik aan zijn „bureau van inlandsche vlijt” kon worden afgehaald. In 1860 werd met de stad Utrecht een overeenkomst aangegaan om water uit de Mariapomp te mogen halen voor Amsterdam.

Het is voor ons nog steeds ondenkbaar dat in de middeleeuwen het vee vrij in de stad kon rondzwerven, als was alles een grote boerderij. Ja, dat sommige varkens, namelijk de Antonius-varkens de geprivilegieerde beesten waren. Zij behoorden aan de geestelijkheid, die „als daartoe privilege van de Stoel van Rome hebbende” van de raad der stad vergunning kreeg de dieren onbeheerd door de stad te laten lopen. Niemand mocht een Sint Antonius-varken van de deur wegjagen, al kwam het zelfs in de huiskamer. Al snuffelend mocht het de hele stad doorkruisen en zijn kost zoeken. De varkens droegen als kenteken afgesneden oren met in het overblijfsel van één oor een loodje en bovendien een halsband met bel.

De goedkope wijze waarop deze beesten gemest werden deed natuurlijk sommige Utrechtse burgers op de gedachte komen hun varkens ook te kort-oren en met de andere tekens te voorzien. Het getal der Sint Antonius-varkens nam daardoor onrustbarend toe. De stadsraad nam daartoe verschillende besluiten die niet nagekomen werden, totdat op Woensdag na Allerheiligen 1448 al dergelijke varkens werden verbeurd verklaard, „tot St. Antonius Behoef” en waarbij aan de eigenaars der dieren die aldus „verschalkten Gode, ende de Heiligen, ende den Raet” bovendien tien ponden boete werd opgelegd voor ieder varken „in overtreding”.¹⁷

Aangezien alleen de hoofdstraten bestraat waren liepen

wijk in zijn residentie 's-Gravenhage, Utrechts drinkwater moest hebben, namelijk uit de pomp van de oude Sint Paulusabdij (het Gerechtshof).

In 1808 woonde in Amsterdam C. F. Schmidt, huisonderwijzer, tapper en lampenmaker, die toen ook het beroep van waterverkoper uitoefende. Hij maakte reclame, dat er per nachtschuit iedere morgen vers water uit Utrecht aangevoerd werd en per kruik aan zijn „bureau van inlandsche vlijt” kon worden afgehaald. In 1860 werd met de stad Utrecht een overeenkomst aangegaan om water uit de Mariapomp te mogen halen voor Amsterdam.

Het is voor ons nog steeds ondenkbaar dat in de middeleeuwen het vee vrij in de stad kon rondzwerven, als was alles een grote boerderij. Ja, dat sommige varkens, namelijk de Antonius-varkens de geprivilegieerde beesten waren. Zij behoorden aan de geestelijkheid, die „als daartoe privilege van de Stoel van Rome hebbende” van de raad der stad vergunning kreeg de dieren onbeheerd door de stad te laten lopen. Niemand mocht een Sint Antonius-varkens van de deur weggagen, al kwam het zelfs in de huiskamer. Al snuffelend mocht het de hele stad doorkruisen en zijn kost zoeken. De varkens droegen als kenteken afgesneden oren met in het overblijfsel van één oor een loodje en bovendien een halsband met bel.

De goedkope wijze waarop deze beesten gemest werden deed natuurlijk sommige Utrechtse burgers op de gedachte komen hun varkens ook te kort-oren en met de andere tekens te voorzien. Het getal der Sint Antonius-varkens nam daardoor onrustbarend toe. De stadsraad nam daartoe verschillende besluiten die niet nagekomen werden, totdat op Woensdag na Allerheiligen 1448 al dergelijke varkens werden verbeurd verklaard, „tot St. Antonius Behoef” en waarbij aan de eigenaars der dieren die aldus „verschalkten Gode, ende de Heiligen, ende den Raet” bovendien tien ponden boete werd opgelegd voor ieder varken „in overtreding”.¹⁷

Aangezien alleen de hoofdstraten bestraat waren liepen

de varkens grotendeels op modder of zand al naar het jaargetijde. Ook waren de huizen niet zo aaneengebouwd als tegenwoordig. Men had grote tuinen en hoven, boerderijtjes en herenhuizen. Deze laatste stonden voornamelijk aan de grachtkant. De boerderijtjes en kleinere huizen lagen tegen de wal. De grasbermen aan de singels werden steeds verpacht om het vee te weiden. De varkens konden dus goed hun kost opzoeken.

Tegen het einde der achttiende en het begin der negentiende eeuw werd de stad moderner ingericht. De wegen werden bestraat. De Sint Antonius-varkens waren sinds lang van de baan. De tuinen verdwenen en werden volgebouwd zoals bij voorbeeld de tuinen van de brouwerij „de Boog”, waar men door de straatnamen het verband met de brouwerij liet bestaan als: Boogstraat, Brouwerstraat, Moutstraat en Kockstraat. (De laatste eigenaar van de brouwerij was Willem de Kock). De gilden die langzaam verdwenen, werden verdrongen door industrieën. Aan de Oude Gracht bij de Tolsteegpoort vinden we zelfs verschillende van dergelijke ondernemingen. Zo had men naast no 407, waar thans het christelijk gymnasium staat, een lakmoesfabriek en in de kelder daaronder een blauwververij. De lakmoesfabricage die verschillende minder smakelijke ingrediënten verwerkte, zou het water van de Oude Gracht vertroebeld hebben waaruit de bierbrouwerij haar schuimend bier moest brouwen.

Bovendien had men in 1840 iets verder naar de poort een grote tegelbakkerij van Rooyaards & Co. die uitliep op de berm van het singel. Men vond er zelfs op dezelfde hoogte een zijdespinnerij van Vissen, een wol- en zijdefabriek van Bettink. Met de bouw van het Diaconessenhuis in 1840 is dat alles verdwenen, gelijk ook het Diaconessenhuis zelf later verdween.

Aan de werf daar tegenover was in 1840 nog een kuiperij, onmiddellijk aan de zuidzijde van de Wijde Watersteeg, terwijl men aan de noordkant een lompenwasserij had. Verder zag men daar enkele leerlooierijen, koper-slagerijen en een hoedenfabriek.

Richting Vollersbrug had men aan de Oude Gracht nog een grote suikerraffinaderij met de ingang aan de Suikerstraat. Thans is daar een koelinstallatiefabriek. Op de hoek van het Lange Rozendaal lag de brouwerij „de Boog” die door alle tijden tot nu toe in stand is gebleven, nu wel niet meer als brouwerij maar als distilleerderij. De naam van deze brouwerij is naar alle waarschijnlijkheid ontleend aan het feit dat de schutters hier hun feestmaaltijden hielden met de schuttersfeesten.

Oorspronkelijk bezat de brouwerij „de Boog” verschillende percelen naast elkaar. Het eerste perceel no 367 heette in 1666 het Belderon, in 1722 den Bellert, in 1727 de Blauwe Engel; het tweede no 369 Dye Conninginne van Engellant; van het derde perceel no 371 is geen naam bekend en no 373 heette Sint Mark of ook in Sint Andyes; waar nu de kleine straatjes achter deze percelen liggen was voorheen een „pleysiertuyn” van de eigenaars. De laatste eigenaar, Willem de Kock, vermaakte in 1761 al deze bezittingen aan het parochiaal armbestuur. Het bestuur exploiteerde de brouwerij en liet de „pleysiertuyn” volbouwen met huisjes, zoals wij die thans nog zien. De exploitatie van de brouwerij werd door onkunde een verlies. In 1886 werden daarom, om erger te voorkomen, alle percelen waarin de brouwerij gevestigd was verkocht en kwamen hier verschillende eigenaars.

Het aartsbisdom bouwde in een van de percelen de R.K. Meisjesschool die in het klein begon met de ingang aan de Moutstraat. De Sint Martinusparochie kocht in 1937 het daarnaast liggend perceel voor het jeugdhuis „Don Bosco”. Tot slot zien we langs de brouwerij „de Boog” de straat Lange Rozendaal. Het hoekhuis aan de Gracht tegenover de brouwerij „de Boog” zou eertijds aan het geslacht Rozendaal behoren hebben, het staat althans reeds in 1388 zo geboekt. In daarop volgende eeuwen zien we het geslacht terug in het huis tegenover de Bezembrug waar de naam nog prijkt.

De naam Rozendaal is echter aan de straat gebleven. Aan de westzijde is het Lange Rozendaal reeds vroeg volgebouwd.